

Akhlaq-i zīstī

i.e., Bioethics Journal

2023; 13(38): e33

The Bioethics and Health
Law InstituteMedical Ethics and Law
Research CenterInternational Association
of Islamic Bioethics

A Qualitative Study of the Philosophical Foundations of Nature from the Perspective of Islamic and Secular Thought and Presenting an Ethical Model of Environmental Sustainability

Neda Rahdari¹, Mozghan Mohammadi Naeeni^{1*}, Zeynab Rahim Dashti², Moslem Shojaei³

1. Department of Educational Sciences, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

2. Department of Educational Sciences of Elementary Education, Shadgan Branch, Islamic Azad University, Shadgan, Iran.

3. Department of Philosophy of Education, Research Institute of Education Studies, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: According to the philosophical foundations in Islam, the sciences related to nature are not studied without considering the nature of its creator and sustainable development is a comprehensive approach that deals with ways to not waste natural resources, so that they are available in the future. To achieve environmental sustainability and provide an ethical model of environmental sustainability, the philosophical foundations of nature from the perspective of Islamic and secular thought and presenting an ethical model of environmental sustainability can be compared more especially from their feasible and reliable strategies.

Methods: This study analyzed the philosophical foundations of nature from the perspective of Islamic and secular thought and presented an ethical model of environmental sustainability with a qualitative approach and in an analytical-inferential way by using the library method.

Ethical Considerations: The principle of honesty, impartiality and trustworthiness and the originality of the work are among the fundamental principles of this study.

Results: Islamic viewpoint affects the many pro-environmental behaviors required to achieve global sustainability, whereas secular viewpoint affects some pro-environmental behaviors required to achieve local sustainability. Also, secular viewpoint affects proenvironmental behaviors; Islam solves collective-action problems to achieve short-run sustainability, whereas secular solves collective-action problems to achieve long-run sustainability. Moreover, the philosophical foundations of nature from the perspective of the Holy Qur'an are: the creation of the best system and the need to preserve it; existence of wisdom; Precedence of cultivation over education; land development; trustworthiness and human dignity and responsibility; environmental protection; However, in a secular point of view they are: elimination of metaphysics and anthropocentric character.

Conclusion: Environmental sustainability is not only related to economic issues, but rather it is more about providing a moral and technological model based on ethics and spirituality, which is different in the philosophical foundations of Islam and secular in this field. Considering the superiority of the Islamic perspective in all areas of life, based on the philosophical foundations found in the Holy Quran and the Islamic perspective and the fact that a single model for all countries in the direction of environmental sustainability cannot be drawn especially for the most important environmental performance indicators and the local conditions of different countries must be taken into account, therefore, the ethical model of environmental sustainability includes: the priority of paying attention to the unique creator, wisdom and purpose of the creation of the world; considering the duty of humans towards the earth and maintaining its value and responsibility towards it and ultimately the prosperity of the earth, performance is based on sustainability indicators that should be cultured through educational and training centers and media.

Keywords: Moral Model of the Environment; Philosophical Foundations; Islamic Thought; Secular Thought; Sustainable Development

Corresponding Author: Mozghan Mohammadi Naeeni; **Email:** mm.naeeni@yahoo.com

Received: November 12, 2023; **Accepted:** January 21, 2024; **Published Online:** March 04, 2024

Please cite this article as:

Rahdari N, Mohammadi Naeeni M, Rahim Dashti Z, Shojaei M. A Qualitative Study of the Philosophical Foundations of Nature from the Perspective of Islamic and Secular Thought and Presenting an Ethical Model of Environmental Sustainability. *Akhlaq-i zisti, i.e., Bioethics Journal*. 2023; 13(38): e33.

مطالعه کیفی مبانی فلسفی طبیعت از دیدگاه اندیشه اسلامی و سکولار

و ارائه الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست

ندا راهداری^۱، مژگان محمدی نائینی^{۱*}، زینب رحیم دشتی^۲، مسلم شجاعی^۳

۱. گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

۲. گروه علوم تربیتی آموزش ابتدایی، واحد شادگان، دانشگاه آزاد اسلامی، شادگان، ایران.

۳. گروه فلسفه تعلیم و تربیت، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: بر حسب مبانی فلسفی در اسلام، علوم مربوط به طبیعت بدون توجه به ماهیت خالق آن مورد مطالعه قرار نمی‌گیرد و توسعه پایدار رویکرد جامعی است که به شیوه‌هایی می‌پردازد تا منابع طبیعی ضایع نگردد، به گونه‌ای که در آینده در دسترس باشد. برای دستیابی به پایداری زیست‌محیطی و ارائه الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست، می‌توان مبانی فلسفی طبیعت را از منظر اندیشه اسلامی و سکولار و ارائه الگوی اخلاقی پایداری زیست‌محیطی به ویژه از راهبردهای عملی و قابل اعتماد آن‌ها مقایسه کرد.

روش: این مطالعه با رویکرد کیفی و به شیوه تحلیلی - استنتاجی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری به بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای مبانی فلسفی طبیعت از دیدگاه اندیشه اسلامی و سکولار و ارائه الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست پرداخت.

ملاحظات اخلاقی: اصل صداقت، بی‌طرفی و امانتداری و اصالت اثر از اصول بنیادین این مطالعه به شمار می‌رود.

یافته‌ها: دیدگاه اسلام بر بسیاری از رفتارهای زیست‌محیطی مورد نیاز برای دستیابی به پایداری جهانی تأثیر می‌گذارد، در حالی که دیدگاه سکولار بر برخی رفتارهای طرفدار محیط زیست مورد نیاز برای دستیابی به پایداری محلی تأثیر می‌گذارد. همچنین دیدگاه سکولار بر رفتارهای محیطی تأثیر می‌گذارد، اما اسلام مشکلات اقدام جمعی را برای دستیابی به پایداری کوتاه‌مدت حل می‌کند، در حالی که سکولار برای حل مشکلات اقدام جمعی را برای دستیابی به پایداری بلندمدت در نظر می‌گیرد، به علاوه مبانی فلسفی طبیعت از نگاه قرآن کریم عبارتند از: خلقت نظام احسن و لزوم حفظ، وجود حکمت، تقدم تزکیه بر تعلیم، عمران زمین، امانت‌دار بودن و کرامت و مسئولیت‌پذیری انسان، حفظ محیط زیست، زمین مسخر و وظیفه اصلاح‌گری انسان و از نگاه سکولار عبارتند از: حذف متافیزیک و خصلت انسان‌محورانه.

نتیجه‌گیری: پایداری محیط زیست صرفاً به مسائل اقتصادی مرتبط نمی‌باشد، بلکه بیشتر با ارائه الگوی اخلاقی و تکنولوژی با محور اخلاق و معنویات مرتبط است که البته مبانی فلسفی اسلام و سکولار در این زمینه متفاوت می‌باشد. با ملاحظه تقدم نگاه اسلامی در تمام عرصه‌های زندگی، بر اساس مبانی فلسفی موجود در قرآن کریم دیدگاه اسلامی و اینکه الگوی واحدی برای کل کشورها به خصوص برای شاخص‌های پراهمیت عملکرد محیط زیست در راستای پایداری محیط زیست نمی‌توان ترسیم کرد و باید شرایط بومی مختلف کشورها در نظر گرفته شود؛ از این رو الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست شامل: اولویت توجه به خالق یکتا، حکمت و هدف از خلقت جهان، ملحوظ‌داشتن وظیفه انسان‌ها نسبت به زمین و حفظ ارزش و مسئولیت‌پذیری نسبت به آن و در نهایت آبادانی زمین، عملکرد بر اساس شاخص‌های پایداری است که باید از طریق مراکز و رسانه‌های آموزشی و تربیتی فرهنگ‌سازی شود.

واژگان کلیدی: الگوی اخلاقی محیط زیست؛ مبانی فلسفی؛ اندیشه اسلامی؛ اندیشه سکولار؛ توسعه پایدار

نویسنده مسئول: مژگان محمدی نائینی؛ پست الکترونیک: mm.naeni@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Rahdari N, Mohammadi Naeeni M, Rahim Dashti Z, Shojaei M. A Qualitative Study of the Philosophical Foundations of Nature from the Perspective of Islamic and Secular Thought and Presenting an Ethical Model of Environmental Sustainability. *Akhlaq-i zisti, i.e., Bioethics Journal*. 2023; 13(38): e33.

مقدمه

بحران زیست‌محیطی بی‌سابقه کنونی نتیجه مستقیم اعمال کنترل‌نشده انسان در جهان طبیعی است. از رنسانس، اومانیست‌ها با جداسدن از جهان‌بینی‌های سنتی و معنوی، بر جهان‌بینی‌های سکولار و علمی متمرکز شده‌اند که انسان‌ها را تشویق می‌کند تا طبیعت را مانند ماشین برای ایجاد آسایش بیشتر برای خود ببینند. بر اساس جهان‌بینی‌های مادی و ماشینی از طبیعت، انسان‌های امروزی با استفاده از قدرت علم و فناوری مدرن، بی‌رحمانه بر طبیعت تسلط دارند، در نتیجه تعادل اکولوژیکی به طور مهلکی مختل می‌شود و جهان طبیعی به طور جدی تخریب می‌شود. از آنجایی که مشکل اکولوژیکی کنونی عمده‌تاً ناشی از جهان‌بینی مدرن است، برخی محققین بازایی جهان‌بینی سنتی را پیشنهاد می‌کنند که مبتنی بر فلسفه اسلامی در مورد محیط زیست است (۱). مسلماً علم و فناوری مدرن ارزش و اخلاق فضیلتی را تولید نمی‌کند یا با آن‌ها همسو نمی‌شود. بنابراین علم و فناوری مدرن به عنوان ابزاری برای منافع بشر به قیمت محیط طبیعی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

اگرچه برخی از محققان در مورد استفاده از فناوری‌های سبز و منابع انرژی تجدیدپذیر برای مقابله با بحران زیست‌محیطی فعلی صحبت می‌کنند، این ممکن است تنها راه حل‌های کوتاه‌مدتی برای مشکلات ارائه دهد. مشکل اساسی ارائه راه حل پایدار و پایدار در اصلاح ریشه‌ای از نظر جهان‌بینی، نگرش‌ها و رفتارهای انسانی با موجودات زنده و غیر زیست‌محیط است، جایی که جهان‌بینی‌های دینی و سنت‌های خرد می‌توانند به عنوان راه‌های جایگزین برای اصلاح درک فعلی انسان از طبیعت عمل کنند (۲)، در حالی که بسیاری از محققان محیط زیست غربی، از جمله با اندیشه سکولار در طول تاریخ در مورد این موضوع مواردی را مطرح نمودند، اخلاق زیست‌محیطی تنها در دهه ۱۹۷۰ به دلیل افزایش آگاهی از اثراتی که فناوری، صنعت، گسترش اقتصادی و رشد جمعیت اعتقاد بر این داشت که بحران زیست‌محیطی به یک رشته فلسفی مذهبی خاص تبدیل شد، اما پاسخ به این

پرسش که «انسان در قبال محیط طبیعی چه تعهداتی دارد؟» از مهم‌ترین مسائل باقی مانده است (۳). بنابراین در گفتمان زیست‌محیطی، اغلب این بحث مطرح شده است که آنچه واقعاً برای حل بحران زیست‌محیطی کنونی مورد نیاز است، «اخلاق زیست‌محیطی» است، از آنجایی که اخلاق اساساً مبتنی بر ارزش‌ها و باورهای ذاتی است، ادیان برای تعریف بیشتر شناخته شده‌اند. اخلاق محیطی مناسب عمدتاً به این دلیل که سعی می‌کنند آنچه را که دارای ارزش ذاتی است، روشن کنند (۴). در غرب طیف وسیعی از مواضع اخلاقی تحت پوشش اصطلاح چتر «اخلاق محیطی» قرار دارد. فیلسوفان و اخلاق‌شناسان محیط زیست مواضع اخلاقی را در رابطه با طبیعت اتخاذ کرده‌اند که عبارتند از: انسان‌محوری، زیست‌محوری، نظریه آزادی/حقوق و اکومرکزیت. بسیاری بر این باورند که جدایی دنیوی از دین ریشه اصلی بحران‌های زیست‌محیطی است. آن‌ها استدلال می‌کنند که ادیان به شکل‌گیری نگرش ما نسبت به طبیعت و سایر انسان‌ها کمک می‌کنند. نگرش اسلام به طبیعت نه مبتنی بر بوم‌مرکزی است و نه انسان‌محوری، بلکه اساساً خدامحور است (۵). دانشمندان و متخصصان محیط زیست شروع به درک این موضوع کرده‌اند که بحران زیست‌محیطی کنونی در تاریخ تمدن بشری بی‌سابقه است، زیرا به دلیل بزرگی، سرعت و شدت آن، سیستم‌های اکولوژیکی تا آستانه‌های بحرانی خود کشیده شده‌اند. افراط‌گرایی مادی که ویژگی تعیین‌کننده جامعه مدرن است، همچنان فشار فزاینده‌ای را بر اکوسیستم‌های زمین و ظرفیت آن برای حفظ حیات وارد می‌کند.

افزون بر این، در بحبوحه بحران زیست‌محیطی، ادغام فزاینده‌ای بین ادیان بزرگ جهان و فعالیت‌های علمی در شکل‌دهی مجدد دیدگاه‌های جهان برای مقابله با تهدیدات ناشی از این بحران با توسعه نوع جدیدی از رویکرد، اخلاق زیست‌محیطی وجود دارد، لذا بحران زیست‌محیطی یا مشکلات زیست‌محیطی مهم‌ترین چالش پیش روی بشر است. به سبب آنکه مبانی فلسفی بر حسب دیدگاه‌های فلسفی گوناگون استوار است، الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست نیز دچار مناقشات و تحولاتی شده است. از طرفی، دانش توسعه

مسائل زیست‌محیطی ایران و جهان و با تفکر نقادانه به بررسی معضل محیط زیست از نگاه فلسفی پرداخت (۹).

فهمی و مشهدی (۱۳۹۹ ش.) نیز در مطالعه خود تحت عنوان «تحلیل مبانی و قواعد فلسفی - کلامی حق بر محیط زیست: مطالعه تطبیقی در حقوق معاصر و حقوق اسلام» ضمن پرداختن به مبانی فلسفی - کلامی حق بر محیط زیست، قواعد کلی فلسفی - کلامی این حق را از دیدگاه حقوق اسلام مورد واکاوی قرار دادند (۱۰).

معزی و همکاران (۱۳۹۹ ش.) در پژوهشی با عنوان «تبیین جایگاه معنویت در چالش‌های محیط‌زیستی» به این نتیجه رسیدند که حصول به افق‌های بلند پایداری محیط زیست و مؤلفه‌های آن مستلزم چشم‌اندازی عمیق و ورای مباحث فنی صرف و دانش سکولار می‌باشد، ضمن آنکه پیشرفت‌های چشم‌گیر در جهان در راستای پایداری و حفظ محیط زیست و بقای آن نبوده است (۶).

ریچارد کیرمن (Richard Kirman) (۲۰۰۹ م.) در پژوهش خود تحت عنوان «دیدگاه‌های مذهبی و سکولاریستی به طبیعت و محیط زیست»، ضمن بحث‌های شدید پیرامون طبیعت، به ویژه دیدگاه‌های مذهبی و سکولاریستی طبیعت را در منظر جامعه‌شناختی بیان نمود که تخریب محیط طبیعی و تأثیرات اکولوژیکی آن بر طبیعت یکی از دغدغه‌های اصلی بوم‌شناسان و محققین است (۱۱).

یاسین‌گادا (Yaseen Gada) (۲۰۱۵ م.) در مطالعه خود با عنوان «اخلاق زیست‌محیطی در اسلام: اصول و دیدگاه‌ها» اظهار داشت که دیدگاه اسلامی اخلاق زیست‌محیطی را که در ذات الهی هدایت و تشخیص داده شده است، تبیین می‌کند (۱۲).

سایم (Sayem) (۲۰۲۲ م.) نیز در پژوهش خود تحت عنوان «آموزه‌های دینی اکو و پایداری محیطی» بررسی این موضوع پرداخت که چرا درک و تجویز بوم‌اسلامی سیدحسین نصر برای مردم بنگلادش قابل توجه است و چگونه می‌توان این موارد را برای کاهش مسائل زیست‌محیطی در بنگلادش اجرا کرد.

به جهت بومی‌سازی برنامه کلان اقتصادی با هدف رفاه بیشتر برای انسان با زیاده‌خواهی‌هایی همراه بوده است و این مؤلفه موجبات مشکلات ساختاری، غارت منابع زیست‌محیطی و بحران‌های ثبات و پایداری منتج از بحران‌های معنوی و اخلاقی را فراهم ساخت (۶). بر همین اساس، این مطالعه سعی داشته با توجه به مشکلات زیست‌محیطی برای توسعه پایدار، به بررسی و مقایسه مبانی فلسفی طبیعت از دیدگاه اندیشه اسلامی و سکولار به روش کیفی پرداخته و الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست را ارائه نماید.

۱. پیشینه تحقیق: اگرچه بعضاً دیدگاه‌های کاملاً متفاوتی از مبانی فلسفی طبیعت از سوی اندیشه اسلامی و سکولار قابل بررسی می‌باشد، اما با توجه به پدیده بسیار نوظهور ارائه الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست در عصر کنونی با نگاه فلسفی، پژوهش‌های قابل توجهی در این زمینه صورت گرفته است (۲). شیرواند و کرباسی‌زاده (۱۳۹۴ ش.) در تحقیق خود با عنوان «تبیین علل معرفتی بحران‌های زیست‌محیطی در تطبیق مبانی فلسفی فرانسیس بیکن و ملاصدرا» اظهار داشتند که یکی از عمده مصائب عصر پسامدرنیسم بروز بحران‌های زیست‌محیطی بوده است که عوامل زیادی در تحقق این فاجعه جهانی دخیل می‌باشد. این بحران‌ها، به شکل معرفتی بوده و نقش مبانی فلسفی در ایجاد این بحران‌ها و یا ارائه راه حل فلسفی جهت رفع آن بسیار مهم و ضروری بوده است (۷).

پارسا و صدری (۱۳۹۶ ش.) در مطالعه خود تحت عنوان «مبانی فلسفی و کلامی اخلاق زیست‌محیطی» دریافتند که مشکلات روزافزون محیط زیست، ساماندهی محیط زیست را با چالش‌های بسیاری مواجه نموده است که گام اول آن تغییر در درک از محیط طبیعی و مسئولیت نسبت به آن پدیده است. همچنین در ریشه‌یابی بنیان‌های فرهنگی بحران زیست‌محیطی کنونی، برخی نگرش انسان‌محورانه به طبیعت را مسئول دانسته‌اند (۸).

همچنین کوهی (۱۳۹۸ ش.) در مقاله خود با عنوان «اخلاق محیط زیست: درآمدی بر فلسفه محیط زیست» با بررسی

خلقت نظام احسن و لزوم حفظ، وجود حکمت، تقدم تزکیه بر تعلیم، عمران زمین، امانت‌داربودن و کرامت و مسئولیت‌پذیری انسان، حفظ محیط زیست، زمین مسخر و وظیفه اصلاح‌گری انسان و از نگاه سکولار عبارتند از: حذف متافیزیک، خصلت انسان‌محورانه.

بحث

۱. مفهوم مبانی فلسفی طبیعت در اسلام: در اسلام طبیعت به عنوان امری ابزاری لحاظ نشده است. برخورداری از محیط سالم برای زندگی از الطاف الهی است. دیدگاه اسلام نظری مغایر با غرب دارد. در نگاه اسلام در واقع مبانی فلسفی سبب ایجاد تغییر در نگرش انسان‌ها نسبت به آنچه در اختیار دارد، می‌باشد. به واسطه درک عمیق آن مبانی انسان به درجه‌ای از فهم می‌رسد که به عمق معنای مسئولیت و امانت‌دار بودن جهت منابع طبیعی پی می‌برد و یاد می‌گیرد که از این منابع و نعمت‌ها در زمانی می‌تواند استفاده کند که مالک حقیقی‌اش (خداوند متعال) اجازه داده است و نباید باعث ایجاد تخریب در محیط زیست گردد. با توجه به دستورات اندیشه اسلامی از طریق قرآن کریم، آیات و روایات می‌توان به امر مهم تربیت انسان پرداخت تا همه انسان‌ها به فرهنگ استفاده از منابع دست یابند (۶).

امروزه در جهان تهاجمات زیست‌محیطی بروز کرده است. در جهان‌بینی اسلامی، انسان‌ها و طبیعت، با هم بخشی از کل نظام عالم را تشکیل می‌دهند. انسان‌ها در آموزه‌های اسلام، به نوعی در ارتباط با محیط زیست هستند. نوع انسان‌شناسی و جهان‌شناسی غیر الهی و نگرش مبتنی بر حرص و طمع سبب‌ساز بسیاری از فجایع محیط زیستی است. اصلاح باورهای انسان‌ها از انسان و محیط زیست در چارچوب دین اسلام می‌تواند بسیاری از بحران‌های محیط زیستی را رفع نماید (۷)، به علاوه، در زمینه محیط زیست و طبیعت آیات و روایات فراوانی وجود دارد که بر اساس آن‌ها دیدگاه فلسفی اسلام نسبت به محیط زیست قابل استخراج است (۱۴).

رحمان (۲۰۲۳ م.) از دانشگاه ولز در مقاله خود با عنوان «اخلاق زیست‌محیطی اسلامی: الگویی برای شکل‌دادن به نگرش مسلمانان در کمک به ارتقای آموزش محیط زیست، آگاهی و کنشگری» بیان داشت که مضامین زیست‌محیطی مندرج در قرآن و سنت‌های دین اسلامی، از جمله مفاهیمی است که کمتر مورد مطالعه قرار گرفته و عمدتاً در چشم‌انداز آموزشی اسلامی نادیده گرفته شده‌اند.

از حیثی، جهان‌بینی مدرن به شدت به رویکرد سکولار به طبیعت وابسته است، جایی که جایی برای تفکر معنوی وجود ندارد. معنویت بیشتر از سنت‌های دینی سرچشمه می‌گیرد، اما جهان‌بینی علمی مدرن چنین گنجینه‌های دانشی را نفی می‌کند. این می‌تواند راه را برای رشد آگاهی و دلبستگی عمیق‌تر به دنیای طبیعی هموار کند، بنابراین انسان‌ها را تشویق می‌کند تا از آسیب‌های بیشتر به بحران اکولوژیکی کنونی جلوگیری کنند. معنویت دینی با جهان طبیعی ارتباط بالقوه‌ای بین تخریب محیط زیست و بحران‌های معنوی را نشان می‌دهد (۱۳).

روش

این مطالعه با شیوه توصیفی - تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و از طریق فیشبرداری به مبانی فلسفی طبیعت از دیدگاه اندیشه اسلامی و سکولار پرداخته تا بتواند و الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست را ارائه نماید.

یافته‌ها

دیدگاه اسلام بر بسیاری از رفتارهای زیست‌محیطی مورد نیاز برای دستیابی به پایداری جهانی تأثیر می‌گذارد، در حالی که دیدگاه سکولار بر برخی رفتارهای طرفدار محیط زیست مورد نیاز برای دستیابی به پایداری محلی تأثیر می‌گذارد. همچنین دیدگاه سکولار بر رفتارهای محیطی تأثیر می‌گذارد، اما اسلام مشکلات اقدام جمعی را برای دستیابی به پایداری کوتاه‌مدت حل می‌کند، در حالی که سکولار برای حل مشکلات اقدام جمعی را برای دستیابی به پایداری بلندمدت در نظر می‌گیرد، به علاوه، مبانی فلسفی طبیعت از نگاه قرآن کریم عبارتند از:

۱-۱. مؤلفه‌های مبانی فلسفی اسلام به محیط زیست:

۱- رابطه انسان با طبیعت؛ ۲- رابطه انسان و طبیعت با خدا؛ ۳- گروبودن عامل نسبت به عمل؛ ۴- رابطه اعمال شر و حوادث ناگوار؛ ۵- اعمال انسان با نظام علی و معلولی هماهنگ است (۶).

۲. مبانی فلسفه‌ای سکولار و محیط زیست: بحران

بوم‌شناختی به عنوان بحران مدرنیته توسط برخی از دانشمندان علوم اجتماعی و به عنوان جلوه‌ای از مشکلات گسترده‌تر مدرنیته تعریف می‌شود. این نگاه مکانیکی به جهان، توسعه علم و اختراع فناوری را بر روی خطوط صرفاً مکانیکی و همچنین غارت صنعتی را تشویق کرد. در فرآیند مدرنیزاسیون، بشر شاهد افسون‌زدگی جهان بود. اهمیت «دین» به عنوان یک مقوله فرهنگی اجتماعی از بین رفت. با کناره‌گیری دین/خدا از همبستگی با طبیعت، ارزش‌های سکولار محیط زیست توسعه یافت. با توسعه فناوری‌های جدید، قدرت سلطه ما بر جهان به طور تصاعدی افزایش یافت. در طول عصر روشنگری، اومانیزم سکولار که ظهور کرد، نتیجه یک پوزیتیویسم علمی غیر انتقادی بود. در فرآیند مدرنیزاسیون، بشر شاهد افسون‌زدگی جهان بود (۱۵).

در دوره مدرنیزاسیون، روند رو به رشدی برای پذیرش مرجعیت مشاهدات تجربی یا علمی به جای منابع مذهبی مرجع مطرح شد. در این دیدگاه طبیعت باید بر اساس شرایط خاص خود مورد بررسی و تبیین قرار می‌گرفت. انسان‌ها تمایل به تعهد به ذهنیت «بیایید بر طبیعت مسلط شویم و تغییر دهیم» شده است. ریشه‌های همین ایده را می‌توان در برخی از پیش سقراطیان یافت. از نظر آن‌ها جهان به طور عقلانی ساخته شده است و بنابراین می‌توان آن را از طریق استفاده درست از عقل انسانی و تأمل انتقادی درک کرد. در این دیدگاه بر اساس نظر مکس وبر (Max Weber)، جهان خصلت مقدس خود را از دست می‌دهد، زیرا انسان و طبیعت موضوع تبیین و دستکاری عقلانی - علی می‌شوند که ماورای طبیعی هیچ نقشی در آن ندارد. در فرآیند مدرنیزاسیون، از آنجایی که بشر معیار همه چیز شده است، نگرش انسان به

طبیعت در زمینه‌های منفعت‌طلبانه و استثمارگر تعریف می‌شود (۱۶).

بر اساس تعریف دورکیم (Durkheim) که تمایز بین امر مقدس و غیر مقدس بود، سکولاریزاسیون ممکن است صرفاً به معنای حرکت از یک جامعه «مقدس» به یک جامعه «سکولار» باشد که به معنای کنارگذاشتن هرگونه تعهد به ارزش‌ها و شیوه‌های سنتی، پذیرش تغییر و پایه‌گذاری همه تصمیم‌ها و اقدامات بر مبنای عقلانی و سودمند است. فرهنگ سکولار مدرن گسستن از ریشه‌های دینی خود را برگزیده و اعلام کرده است که رهایی و تحقق انسان از طریق تسلط بر جهان طبیعی حاصل می‌شود و متون دینی را به شیوه‌ای دستکاری تفسیر می‌کند. در این دیدگاه، طبیعت هیچ ربطی به امر الهی ندارد. خدایی نبود و در مقابل تحقیق و پیشرفت بشری به آن موقعیت یا امتیاز خاصی داده نشد. دیدگاه قدیمی‌تر از طبیعت که معتقد بود طبیعت دارای موقعیتی ممتاز و منزلت است و انسان‌ها را در مورد نحوه استفاده از آن مسئول می‌داند، کنار گذاشته شد. سکولاریزاسیون هم هرگونه مقام الهی خاص طبیعت و هم هرگونه مسئولیت انسانی در قبال آن را از بین برد (۱۷).

انسان مدرن این دیدگاه یک تصور «انسان‌محور» دارد که انسان در مرکز همه چیز است و منشأ همه ارزش‌هاست، اما در آغاز قرن بیست و یکم این تصور تغییر کرد، زیرا «اکومحور» به وجود آمد (۱۸)، در حالی که در دوران پیشامدرن دیدگاه دینی به طبیعت وجود داشت، در عصر مدرن دیدگاه سکولار با دیدگاه عکس آن ظهور کرد. در دوران ماقبل مدرن تصور می‌شد که جهان مملو از عظمت خداوند است (۶).

مشکل محیط زیست یکی از مشکلات جدی امروز است. این مشکلی است که نه تنها خودمان، بلکه کل جهان و نسل‌های آینده و حق آن‌ها را برای زندگی در محیطی سالم تهدید می‌کند، اما با توجه به اینکه مشکلات زیست‌محیطی جهانی در کانون توجه قرار گرفته است، ما اغلب از جدی‌بودن مشکلات زیست‌محیطی خود بی‌خبر هستیم. بحران زیست‌محیطی کنونی در سراسر جهان در طول چهار دهه گذشته - که در

نامیده می‌شود، نظریه اجتماعی اصلاح خلق در سایه اصلاح طبیعت مطرح شد (۱۹).

۲-۱-۳. مفهوم‌شناسی توسعه پایدار و مکاتب فکری آن: توسعه پایدار عبارتی است که امروزه همه انسان‌ها با آن آشنا هستند. یکی از دستورات اساسی توسعه پایدار این است که منابع طبیعی به عنوان میراث ماندگاری برای بشریت به گونه‌ای محافظت شود که علاوه بر پاسخگویی به نیازهای نسل حاضر، ظرفیت پاسخ‌دهی به نیازهای نسل‌های آینده را نیز داشته باشد (۲۰).

به نظر کرمی، سه مکتب فکری در توسعه پایدار وجود دارد:

- ۱- مکتب فکری با ملاحظات اقتصادی: هر راهبردی که به افزایش بهره‌وری و سود نینجامد، ناپایدار محسوب می‌شود. در واقع سود و زیان مادی را در نظر دارد؛ ۲- مکتب فکری با ملاحظات زیست‌محیطی: به پایداری از نقطه نظر زیست‌محیطی توجه می‌کند و هر فعالیتی که تعادل زیست‌محیطی را بر هم بزند، ناپایدار تلقی می‌شود. در واقع استفاده سالم و بهینه از محیط زیست را در بستر آینده در نظر دارد؛ ۳- مکتب فکری با ملاحظات حفظ منابع محیط اجتماعی: به پایداری از نقطه نظر حفظ ارزش‌های انسانی و اجتماعی توجه دارد و هر فعالیتی که محیط اجتماعی را نامتعادل سازد، نمی‌تواند توسعه پایدار را دربر داشته باشد. در واقع اشاره به بایدها و نبایدها در اجتماع دارد (۲۱).

۳. عناصر توسعه پایدار: توسعه پایدار دارای عناصری است که مهم‌ترین آن‌ها حفاظت از حقوق نسل‌های آینده، اجرای حق توسعه با رعایت الزامات زیست‌محیطی و توجه به انصاف بین نسلی است. مفهوم حق نسل‌های آینده که یکی از مفاهیم راهنما برای حقوق محیط زیست است، بر این مبنا است که نسل حاضر باید به گونه‌ای از منابع طبیعی استفاده کند تا نسل‌های آینده نیز قادر به تأمین نیازها و منافعشان باشند. انصاف بین نسلی دومین عنصر توسعه پایدار است که سبب تقویت توسعه پایدار می‌شود، انصاف بین نسلی که رعایت عدالت توزیعی بین نسل‌ها بر اساس جامعه و نوع سیستم اقتصادی حاکم بر آن است که بهترین شیوه، اقتصاد سبز است

برخی موارد به جهت تفاوت در دیدگاه بوده است - پدیدار شده است. در این دوره، عموم مردم و همچنین رهبران سیاسی نگران این مشکل هستند (کیرمن). بر این اساس، آگاهی زیست‌محیطی جدید در حال ظهور است. برخی از مردم اقدامات احتیاطی اقتصادی و فناوری را برای آن بحران پیشنهاد می‌کنند، اما مشکل صرفاً اقتصادی نیست و تکنولوژیکی، اخلاقی و معنوی است (۱۵).

۲-۱. مؤلفه‌ها، مبانی فلسفی، سکولار به محیط زیست

۲-۱-۱. حذف متافیزیک و گرایش به پوزیتیویسم: مکتب پوزیتیویسم بیان می‌دارد دانش مورد تأیید، علمی است که از روش‌های علمی اثبات‌شده حاصل می‌شود. ادعای اساسی پوزیتیویسم: تمامی دانش مربوط به امور حقیقی بر اساس داده‌های مثبت تجربی بنا شده است.

۲-۱-۲. خصلت انسان‌محورانه نسبت به طبیعت: خصلت انسان‌محورانه در جای‌جای اعتقادات مسیحی قابل ملاحظه است و انسان را به چیرگی بر طبیعت دعوت می‌نماید. این دیدگاه یک نگاه ابزارری است.

برخی کوشیده‌اند با طرح پیشکاری انسان نظریه انسان‌محوری را تعدیل نمایند و می‌گویند سنت پیشکارانه از تفکر مسیحی نشأت گرفته که معتقد است طبیعت آفریده الهی است و این انسان جانشین خداست که باید طبیعت را اداره نماید. این تفکر قبل از مسیحیت هم بوده است و در عقاید افلاطون فیلسوف یونانی قابل جستجو است. تفکر مسیحی بین خاک تا خدا ترسیم می‌گردد که بین آن‌ها انسان و فرشته و سایر موجودات درج می‌گردند. دیدگاه سلسله مراتبی با وقوع رنسانس سازگار نبود و فعالیت‌های فراوانی که برای تجارت مواد خام، محوطه‌سازی و تخریب جنگل‌ها صورت می‌گرفت، بر اساس عقیده به خلقت خداوند، چندان سازگاری نداشت، بر این اساس از قرن شانزدهم تا هجدهم دگرگونی طبیعت به دست انسان از قالب مسیحی فاصله گرفت و نگاه‌ها به هرم سلسله مراتبی بیشتر جنبه غیر اخلاقی و حالت اقتصادی به خود گرفت و مرزی بین استفاده مشروع و غیر مشروع کشیده شد. از قرن هجدهم به بعد که عصر روشنگری یا مدرنیته

که با رعایت الزامات زیست‌محیطی همراه است، از طرف دیگر انصاف بین نسلی سبب می‌شود که نسل حاضر در برابر نسل آینده مسئولیت در حفاظت از منابع به منظور تأمین نیازهای آن‌ها دارا می‌باشند (۲۲).

می‌توان گفت توسعه پایدار عبارت است از «روندی فراگیر در جهت افزایش توانایی‌های انسانی - اجتماعی برای پاسخگویی به نیازهای انسانی - اجتماعی، ضمن آنکه نیازها پیوسته در پرتو ارزش‌های فرهنگی جامعه و پیشنهاد پایداری جهان غربالگری یابند. در واقع توسعه پایداری این‌گونه نیازهای کنونی را بدون کاهش توانایی نسل‌های آتی در برآوردن نیازهایشان، برآورده می‌کند» (۲۳).

توسعه پایدار در راستای آشتی سه اصل اساسی که به نظر می‌رسد در دنیای مدرن از همدیگر دور شده‌اند، می‌پردازد: ۱- اقتصاد سالم و بهینه؛ ۲- عدالت اجتماعی؛ ۳- سلامت محیط زیست (۲۴).

هرچند انسان سالیان متمادی از طبیعت به عنوان وسیله و بستر توسعه استفاده کرده، اما توسعه افسارگسیخته و بدون برنامه پس از انقلاب صنعتی چنان آثار مخربی بر کره زمین باقی گذاشته که نه‌تنها انتخاب همان روش‌ها از سوی

کشورهای فقیر برای توسعه به دلیل پایین‌آمدن ظرفیت‌های منابع طبیعی و محیط زیست ناممکن است، بلکه در شرایط امروز، غیر اصولی می‌نماید. از این رو چند دهه‌ای است که «توسعه پایدار» به عنوان یک راه حل ارائه شده است، اما عملاً مشاهده می‌شود که توسعه پایدار با چالش‌هایی در سطح جهانی مواجه است که یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها تقابل میان توسعه و محیط زیست در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه است. در واقع بیانگر همان رابطه منفی بین محیط زیست و توسعه است (۱۹).

موضوع حفاظت از محیط زیست در حال حاضر به منزله یکی از مهم‌ترین مسائل در سطح جهان مطرح شده است. برگزاری اجلاس‌ها و نشست‌های فراوان در سطوح بین‌المللی و منطقه‌ای در خصوص محیط زیست به خوبی نگرانی جامعه جهانی را آشکار می‌کند و میزان بحران محیط زیست را بازگو می‌نماید. به همین دلیل نیز تلاش کشورهای مختلف جهان و عملکرد آن‌ها برای حفاظت از محیط زیست به عنوان یکی از مهم‌ترین اقدام‌ها در سطح جهان مورد توجه قرار گرفته است (۱۷). الگوی شاخص‌های پراهمیت برای کشورهای در حال توسعه در جدول ۱ داده شده است.

جدول ۱: الگوی شاخص‌های پراهمیت برای کشورهای در حال توسعه

گروه‌های اصلی	شاخص‌ها	پارامترها
سیستم‌های زیست‌محیطی	کیفیت آب	هدایت الکتریکی غلظت فسفر
	کمیت آب	آب سالم در دسترس برای هر نفر
کاهش تنش‌های	کاهش تنش آب	کشورهای دچار تنش آب
زیست‌محیطی	مدیریت منابع طبیعی	نظارت صندوق جهانی اقتصاد بر یارانه‌ها
کاهش آسیب‌پذیری انسانی	سلامتی محیط زیستی	میزان مرگ و میر ناشی از بیماری‌های تنفسی
ظرفیت اجتماعی و نهادی (بنیادی)	حکمرانی محیط زیستی	نسبت قیمت بنزین به قیمت متوسط جهانی کارایی حکومت
		نظارت صندوق جهانی اقتصاد بر حکمروایی محیط زیستی
مشارکت عمومی	مشارکت در تلاش‌های تعاونی بین‌المللی	مشارکت در قراردادهای بین‌المللی محیط زیستی

بالقوه می‌تواند با استفاده از مدل‌های تجربی که پیامدهای به کارگیری این مفاهیم و مشوق‌های اخلاقی را پیش‌بینی می‌کند، به دست آید (۲۹).

اسلام با مفهوم پاسخگویی پس از مرگ، بر انتخاب و رفتار بین زمانی تأثیر می‌گذارد. به فعالان اقتصادی خصوصی (مصرف کنندگان و تولیدکنندگان) کمک می‌کند تا اقدامات خود را به گونه‌ای اصلاح کنند که عوامل خارجی و همچنین رفاه خود را چه در دنیا و چه پس از آن در نظر بگیرند (۳۰).

مسئولیت‌پذیری پس از مرگ، تغییر مثبت در رفتار را به شیوه‌ای بسیار جامع‌تر و دائمی‌تر از هر مقررات یا انگیزه مادی که احتمالاً ممکن است انجام دهد، تحریک می‌کند. وقتی بی‌طرفی اخلاقی باعث شده است که از مراقبت از مردم خود در زندگی خود غافل باشیم، جای تعجب نیست که این امر منجر به رفتار بی‌علاقه‌تر در رابطه با رابطه ما با محیط زیست شده و پیامدهای مهمی برای رفاه نسل‌های آینده دارد. بر اساس تعالیم دنی، منابع طبیعی به ظاهر رایگانی که استفاده می‌کنیم و از آن‌ها بهره‌برداری می‌کنیم، می‌توانند زنده شوند و زنده خواهند شد تا از رفتاری که آن‌ها از ما دریافت کردند، در روزی صحبت کنیم که هیچ چیز دیگری نمی‌تواند زیانبارتر از گناہانی باشد که به روز قیامت می‌کشیم (۳۱).

اقتصاد به عنوان یک رشته دانش بیش از هر زمان دیگری به یک پایه اخلاقی برای احیای عقلانیت معنوی نیاز دارد که می‌تواند ما را قادر سازد ملاحظات برابری را با صراحت بیشتری در انتخاب‌های اقتصادی در سطح فردی و اجتماعی در نظر بگیریم. آموزه‌های اسلام در مورد مسائل مختلف زیست‌محیطی و نشان می‌دهد که چگونه جهان‌بینی و آموزه‌های اسلامی می‌تواند در تشویق و تقویت رفتار و انتخاب‌های دوستدار محیط زیست کمک کند. اسلام بر حفظ محیط زیست و حفظ منابع طبیعی تأکید کرده است. سمیرا ادالنه، در میان سایر دانشمندان، اشاره کرد که اگر علمای مسلمان استدلال قانونی اجتهادی/مستقل را به عنوان ایده‌ای برای پرداختن به مسائل جاری مانند مسائل زیست‌محیطی فعال کنند، اسلام می‌تواند راه حل‌های عملی و جامعی برای بسیاری از چالش‌های زیست‌محیطی کنونی بشر ارائه دهد

از این رو با توجه به اولویت کشورهای مختلف جهت پایداری محیط زیست، باید بر مبنای سه مفهوم اصلی در هر کشوری (شامل بخش‌های اجتماعی، اقتصادی و محیط زیستی) و در نظر داشتن شرایط کشورها، اولویت‌های بررسی عملکرد محیط زیستی را تعیین نمود و سپس بر اساس آن‌ها در مورد اتفاقات حادث شده در محیط زیست، تصمیم‌گیری و در نهایت راهکار اجرایی جهت پایداری محیط زیست را اجرا نمود (۲۵). طبق بررسی‌های پیشین شاخص‌های پایداری محیط زیست در جدول فوق جهت کشورهای در حال توسعه کاربردی و اجرایی است.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها: با توجه به اهمیت مکاتب فلسفی، نظارت مبانی فلسفی در تمام عرصه‌های زندگی و این که در اسلام علوم مربوط به طبیعت بدون توجه به ماهیت خالق آن مورد مطالعه قرار نمی‌گیرد، می‌توان اظهار داشت که بدون نگاه فلسفی تصمیم‌گیری اصولی و اخلاقی در عرصه زیست‌محیطی امکان‌پذیر نیست (۲۶).

پایداری یک موضوع اخلاقی است. ادبیات اخیراً شروع به تأکید بر نقش اخلاق در دستیابی به پایداری محیطی کرده است. اخلاق سکولار بر مسئولیت ما در قبال طبیعت، مسئولیت در قبال نسل‌های آینده، درک حقوق انسان‌ها و غیر انسان‌ها و اعتقاد به برابری بین نسلی و بین نسلی تمرکز دارد. به احتمال زیاد بر برخی رفتارهای طرفدار محیط زیست برای دستیابی به پایداری محلی تأثیر می‌گذارد. در بلندمدت رفتارهای طرفدار محیط زیست را در کل جامعه افزایش می‌دهد (۲۷).

سکولار برای تأثیرگذاری بر رفتارهای محیطی بر اساس فشارهای اجتماعی از جوامع بزرگ برای دستیابی به پایداری بلندمدت، مشکلات اقدام جمعی را حل می‌کند، لذا کافی نیست که یک اصل یا دستور اخلاقی سازگار باشد و بخواهد جهان را از رویه‌های ناپایدار دور کند (۲۸)، این اصل یا حکم همچنین باید انگیزه‌های عملی (یعنی مؤثر و عملی) و قابل اعتماد (یعنی شکست‌ناپذیر و قابل اعتماد) را برای دستیابی به پایداری از طریق به کارگیری مفاهیم اخلاقی سازگار برای دستیابی به شرایط تعادل واقع‌بینانه فراهم کند. این به طور

(۳۲). بنابراین پایداری در اسلام مستحکم است و انسان امانتدار طبیعت است و باید با همه موجودات هم‌زیستی داشته باشد. انسان‌هایی که منابع طبیعی از جمله بهره‌برداری بی‌رویه از محیط زیست و در نتیجه آلودگی‌های صنعتی، آسیب به اکوسیستم‌ها، بی‌تدبیری و سوءمدیریت منابع طبیعی را به درستی انجام می‌دهند، نزد خداوند متعال منفور هستند، چنانکه در برخی آیات قرآن هم آمده است (۳۳).

نتیجه‌گیری

حل پایداری محیطی به عنوان یک مشکل عملی مستلزم یک رویکرد تجربی است. با این حال، نیاز به داده‌های مربوط به اخلاق جایگزین که بر رفتارهای واقعی طرفدار محیط زیست در بسیاری از کشورها تحت شرایط جایگزین تأثیر می‌گذارد را می‌توان با روش کیفی نیز مورد مقایسه و سنجش و ارزیابی قرار داد (۳۴). اخلاق اسلامی بر بسیاری از رفتارهای فردی طرفدار محیط زیست که برای دستیابی به پایداری جهانی در کوتاه‌مدت با تکیه بر احکام خاص و فشارهای اجتماعی از سوی جوامع کوچک مورد نیاز است، تأثیر می‌گذارد، در حالی که اخلاق سکولار بر برخی از رفتارهای طرفدار محیط زیست فردی برای دستیابی به پایداری محلی در درازمدت با تکیه بر کلیات اصول و فشارهای اجتماعی از کل جامعه تأثیر می‌گذارد. این مقاله ضمن بررسی کیفی و مقایسه مبانی فلسفه اسلام و سکولار به طور عملیاتی و با تکیه بر اصول فلسفه اسلامی، مکملی بین آموزش محیط زیست یا کمپین‌های اطلاع‌رسانی برای اخلاق سکولار و تغییرات الهیات یا موعظه‌های محیطی برای اخلاق دینی برای پرورش رفتارهای طرفدار محیط زیست را پیشنهاد می‌کند (۳۵)، به ویژه اخلاق اسلامی در تأثیرگذاری بر سطوح رفتارهای حامی محیط زیست مؤثرتر است، در حالی که اخلاق سکولار می‌تواند در برخی موارد در تأثیرگذاری بر تغییرات رفتارهای حامی محیط زیست مؤثر باشد. با این حال، پایداری زیست‌محیطی نیز یک مشکل فوری است که نیازمند راه حل‌های کوتاه‌مدت است، مضافاً اخلاق و مبانی فلسفه اسلامی در مجموع مؤثرتر از اخلاق و مبانی فلسفی سکولار است که در

آن اخلاق و رفتار سابق مرتبط با الگوی پایداری محیط زیست با تکیه بر جوامع کوچک‌تر، در زمان کوتاه‌تری بر بسیاری از رفتارهای حامی محیط زیست تأثیر می‌گذارد. مطالعه حاضر با ادبیات مربوط به شهروندی جهانی (به عنوان مثال، وایتینگ و همکاران، سال ۲۰۱۸ م.) که نیازی به یک ایدئولوژی جهانی واحد یا یک فرهنگ جهانی همگن (مثلاً مجموعه‌ای از اخلاق زیست‌محیطی مشترک و اجراشده در سراسر جهان) ندارد، موافق است. از اخلاق مذهبی یا سکولار محیطی خاصی حمایت می‌کند که در بین فرهنگ‌ها، جوامع و اقتصاد متفاوت است و ممکن است توسط جوامع کوچک یا بزرگ برای دستیابی به پایداری جهانی به عنوان مجموع بسیاری از ابتکارات پایداری محلی اعمال شود.

همچنین نتایج نشان داد با ملاحظه تقدم نگاه اسلامی در تمام عرصه‌های زندگی، بر اساس مبانی فلسفی موجود در قرآن کریم و توجه به این موضوع که الگوی واحدی برای کل کشورها در راستای پایداری محیط زیست نمی‌توان ترسیم کرد و باید شرایط بومی کشورها در نظر گرفته شود، می‌توان اظهار داشت داشتن الگوی واحد اخلاقی در راستای پایداری محیط زیست برای کشور با توجه به مبانی فلسفی طبیعت در اسلام لازمه دستیابی به محیط زیست سالم‌تر و پایدار است. نهایتاً با اولویت نگاه فلسفی به خالق یکتا، حکمت و هدف از خلقت جهان بر این مبنا که در اسلام علوم مربوط به طبیعت بدون توجه به ماهیت خالق آن مورد مطالعه قرار نمی‌گیرد و اینکه با وظیفه انسان‌ها نسبت به زمین و حفظ ارزش و مسئولیت‌پذیری نسبت به آن و در نهایت آبادانی زمین و نه نابودی آن در تمام تصمیماتی که جنبه زیست‌محیطی دارد، می‌توان به عملکردی بر اساس شاخص‌های پایداری مشخص‌شده در زمینه محیط زیست پرداخت تا سبب‌ساز پایداری محیط زیست باشد.

از این رو می‌توان الگوی اخلاقی پایداری محیط زیست را شامل مباحثی، از جمله اولویت توجه به خالق یکتا، حکمت و هدف از خلقت جهان، ملحوظ‌داشتن وظیفه انسان‌ها نسبت به زمین و حفظ ارزش و مسئولیت‌پذیری نسبت به آن و در نهایت آبادانی زمین و عملکرد بر اساس شاخص‌های پایداری دانست که باید از

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

طریق مراکز و رسانه‌های آموزشی و تربیتی فرهنگ‌سازی شود تا نهادینه شود و موجب دستیابی به پایداری در عرصه محیط زیست گردد.

محدودیت‌ها و پیشنهادها: با توجه به اهمیت پایداری محیط زیست در کشورها جهت محافظت از محیط زیست، پیشنهاد می‌گردد همه‌ساله ضمن ارزیابی پایداری محیط زیست در کشور و انعکاس نتایج به سازمان‌ها و مؤسسات ذی‌ربط بر مبنای شاخص‌های ذی‌ربط، بررسی‌های مستمر با توجه به تغییر شرایط در کشور جهت تبادل نظر و تصمیم‌گیری اصولی در راستای پایداری محیط زیست صورت گیرد و دیگر اینکه مراکز آموزشی و تربیتی و نیز رسانه‌های شنیداری و دیداری می‌توانند در این امر مهم راهگشا باشند.

مشارکت نویسندگان

ندا راهداری: گردآوری منابع و نگارش مقاله.
مژگان محمدی نائینی، زینب رحیم دشتی و مسلم شجاعی: بازبینی متن و ساختار مقاله و ارائه تحلیل‌های نظری.
نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان مراتب سپاسگزاری خود را از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک به واسطه حمایت معنوی و همکاری در اجرای پژوهش اعلام می‌دارند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

References

1. Sayem MA. Eco-Religious Teachings and Environmental Sustainability an Analysis of Seyyed Hossein Nasr's "Eco-Spirituality" in the Context of Bangladesh. *Australian Journal of Islamic Studies*. 2021; 6(3): 69-83.
2. Lewis Edwin H, Auxier RE, Stone WS. *The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr*. Chicago and La Salle, Illinois: Open Court; 2001.
3. Sayem MA. Islamic Teaching and Practice of Environmental Ethics in Bangladesh: A Case Study. *QUEST: Studies on Religion and Cultures in Asia*. 2018; 3: 1-28.
4. Yaseen Gada M. Environmental Ethics in Islam: Principles and Perspectives. *World Journal of Islamic History and Civilization*. 2014; 4(4): 130-138.
5. Khalid F. Islam and the Environment. In *Social and Economic Dimensions of Global Environmental Change*. Edited by Timmerman P. Chichester: Wiley & Sons; 2002. Vol.5 p.332-339.
6. Moezzi SF, Shahvali M, Namdar R. Explanation of Spirituality in Environmental Challenges : The Reflection of Sustainable Development Approaches with Tripple Thinking. *Journal of Environmental Education and Sustainable Development*. 2020; 8(3): 137-152. [Persian]
7. Karbasizadeh A, Shiravand M. The Explanation of the Cognitive Causes Environmental Crisesin the Implementation of the Philosophical Foundations of FrancisBacon and Mulla Sadra. *Journal of Bioethics*. 2014; 5(17): 11-31. [Persian]
8. Parsa A, Sadri G. Philosophical and theological foundations of environmental ethics. Kazeroon: National Conference of New Researches in Management, Economics and Human Sciences, Islamic Azad University, Kazeroon Branch; 2016. [Persian]
9. Des Jardins JR. Environmental ethics: An introduction to environmental philosophy. Translated by Kolahi M. Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication; 2017. p.49-61. [Persian]
10. Fahimi A, Mashhadi A. Analyzing the Philosophical-Theological Rules of the Right to Environment: A Comparative Study of Contemporary Law and the Law of Islam. *Comparative Studies of Islamic and Western Law*. 2022; 9(2): 213-238. [Persian]
11. Hashempour R. Man and Sustainable Development. Qazvin: National Conference on Urban Planning and Architecture over Time; 2013. Available at: <https://www.sid.ir/paper/859631/fa>. [Persian]
12. Shaghaghi H. Tradition and modernity from two perspectives. *Web Magazine/ Religion and Thought*. Online. 2015. Available at: <https://www.vista.ir/w/a/16/w9ub4>.
13. Gough N. Thinking/ Acting Locally/ Globally: Western Science and Environmental Education in a Global Knowledge Economy. *International Journal of Science Education*. 2002; 24(11): 1217-1237.
14. Rahbarpour M. The Concept of Bioethics and its Scope. *Bioethics Quarterly*. 2011; 1(1): 13-48. [Persian]
15. Carter D. (2001), *Unholy Alliances: Religion, Science and Environment*. *Journal of Religion & Science*. 2004; 36(2): 357-372.
16. McGrath AE. *Reenchantment of Nature: The Denial of Religion and the Ecological Crisis*. Westminster: Doubleday Publishing; 2003.
17. Hamilton M. *Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives*. 2nd ed. London: Routledge; 2001.
18. Özdemir I. Çevre Sorunlarının Antroposentrik (Insan-Merkezli) Karakteri. *Felsefe Dünyası*. 1998; 27: 68-80.
19. Alijanzadeh Moltaji B, Babaei Mehr A. Comparative study of environmental content principles in Islam and international law. Rasht: International Conference on Civil Engineering, Architecture, Urban Management and Environment in the Third Millennium; 2016. [Persian]
20. Owich K. The identity of Islamic philosophy. Qom: Publications of al-Mustafa International Translation and Publishing Center; 2019. [Persian]
21. Fahimi A. (2018). *Fundamentals of the Philosophical Look at Nature in the West and Islam*. *Comparative Studies on Islamic and Western Laws*. 2019; 6(3): 89-114. [Persian]
22. Moradi A. Analyzing the foundations of modernity and Islam regarding environmental issues. Tabriz: The 6th International Congress of Agricultural Development, Natural Resources, Environment and Tourism of Iran; 2022. [Persian]
23. Andisheh Group. Findings from the investigation of the two-way relationship between man and nature based on the verses of the Qur'an. Online. 2014; Report No.1391643. Available at: <https://www.iqna.ir/fa/news/1391643>. [Persian]

24. Gorji M, Yazdani H, Koopa F, Mohammadi M. Investigation and analysis of the four human relationships in the translation of Qashiriyeh's treatise (relationship with God, self, others and nature). *Dor Dari Quarterly (Lyric, Mystical Literature)*. 2015; 5(15): 49-64.
25. Fadzi Pourian M. Who is responsible for human actions and behavior? Online. 2020. Available at: <https://www.farsnews.ir/news/13990504000442>. [Persian]
26. Belief Group. Sufferings and problems in life {Memory of Mercy's Religion - Islamic Education and Answers to Theological Doubts (Reference Office of His Highness Ayatollah Grand Ayatollah Makarem Shirazi)}. Online. 2012. Available at: <https://www.makarem.ir/maaref/fa/article/index/254167>. [Persian]
27. Hudson R. Findings from the study of the effect of human action and reaction on the universe. Online. 2014. Available at: <https://www.farsnews.ir/news/13930102000245>.
28. Golshani M, Khatiri Yanehsari M. Positivism and the reversal of the position of some eminent physicists of the twentieth century against it. *Journal of Philosophy of Science*. 2018; 7(14): 105-132. [Persian]
29. Mehrara E, Madanlu Jouybari S, Zare Zeidi AR. Examining the role of environmental protection in sustainable development. *Journal of Applied Studies in Management and Development Sciences*. 2018; 3(2): 105-115. [Persian]
30. Ramezani Ghavamabadi MH, Shafiqfard H. Sustainable Development and Right to a Healthy Environment: Contradiction or Companionship. *Journal of World Politics*. 2016; 5(1): 241-271.
31. Afrasiabi MS, Sajjadi ZH, Tavakolinia J, Yousefi H. A Review of the Evolution of Sustainable Development Indices and Environmental Performance of the Countries with a Focus on Iran. *Journal of Environmental Research*. 2019; 10(19): 47-60. [Persian]
32. Dabiri F, Khalatbari Y, Zarei S. Achieving sustainable development from the perspective of international environmental law. *Journal of Human and Environment*. 2018; 16(1): 63-73. [Persian]
33. Grey CTS. The only creature God willed for its own sake: Anthropocentrism in *Laudato Si'* and *Gaudium et Spes*. *Modern Theology*. 2020; 36(4): 865-883.
34. Whiting K, Konstantakos L. Stoic theology: revealing or redundant?. *Religions*. 2019; 10(3): 193-211.
35. Zagonari F. (2020a) Environmental sustainability is not worth pursuing unless it is achieved for ethical reasons. *Palgrave Communications*. 2020; 6: 1-8.